

Dalimír Hajko

Stopy v (mojej) duši

(Ján Števček, 13. septembra 1929 – 26. septembra 1996)

„Dlho, veľmi dlho bola pre mňa literatúra zážitkom, v ktorom sa vyrovnávali všetky rozpory života. Bola výrazom snenia, ktoré nás zjednocuje so skutočnosťou, nech by bola akokoľvek tvrdá. Literatúra provokuje snenie, ktoré chce prekročiť všetky hranice, nielen hranice každodennosti.“

JÁN ŠTEVČEK

Azda každý z nás skôr narodených by vedel vymenovať ľudí, ktorí vplývali na jeho celoživotný myšlienkový vývin, ktorí zanechali stopy v jeho duši. Jedným z takých ľudí bol pre mňa môj učiteľ teórie literatúry na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského profesor (vtedy ešte mladý docent) Ján Števček, literárny historik, teoretik, znalec francúzskej literatúry (a nositeľ vysokého vyznamenania Francúzskej republiky za šírenie hodnôt francúzskej kultúry), šéfredaktor Slovenských pohľadov v rokoch 1970 – 1971, šéfdramaturg Slovenského národného divadla v rokoch 1979 – 1980. Významné bolo aj Števčekovo lektorské pôsobenie v zahraničí: prednášal slovenskú literatúru na univerzitách v Budapešti a v Štrasburgu. Aj také krátke a zaiste neúplné vyrátanie jeho záujmov dokazuje prítomnosť širokého spektra pôsobenia tohto vedca v našej kultúre.

Prednášal mi počas prvého a druhého ročníka štúdia v prvej polovici šesťdesiatych rokov minulého storočia. Prednášal šarmantne, nenásilne, vždy vychádzal z problému, nie z predpísaných anotácií. Jeho predmet sme neštudovali z nijakých skrípt či príručiek (internet našťastie neexistoval), lež z ním vybraných monografií. Skúšku z predmetu teória literatúry som uňho úspešne absolvoval 19. januára 1963. Uplynulo viac než tridsať rokov, keď som sa nedlho po smrti vedca, spisovateľa zúčastnil odhaľovania pamätnej tabule na jeho rodnom dome v Mýte pod Ďumbierom... Ale desaťročia, ktoré medzitým uplynuli, boli v znamení vzájomného profesionálneho i osobného kontaktu. Na moje myšlienkové formovanie mal tento vzťah až taký výrazný vplyv, že sa neváham označiť (aspoň v niektorých aspektoch) za jeho žiaka.

V obci obklopenej očarujúcou horehronskou prírodou prežil detstvo pod vplyvom tamojšieho kultivovaného osvieteného učiteľa spisovateľa Františka Švantnera. Jeho robustnému prozaickému dielu sa Števček neprestal venovať po celý život. V istom zmysle splácal svoj dlh.

Počas tohtoročnej jesene si pripomenieme štvrtstoročie, ktoré uplynulo odo dňa jeho smrti. Už viackrát v živote ma zamrzelo, že som nezachytil a aspoň dodatočne písomne nezhmotnil spomienku na dôležité osobnosti, s ktorými som prišiel do styku a ktoré tak či onak ovplyvnili moje názory. A zanechali stopy v mojej duši. A mnohé zostalo vo vzájomných vzťahoch nedopovedané... Z môjho osobného pohľadu aj v prípade Jána Števčeka platí jeho myšlienka: „Najdôležitejší ľudia umierajú, a my nebudeme mať už možnosť dopovedať, čo sme chceli. Nikdy človek nevyužije vzácne príležitosti života, hoci možno práve preto zostávajú vzácnymi.“ Táto skromná úvaha je preto aj mojím malým splatením dlhu.

Ján Števček mi bol blízky nielen nekonvenčným myslením, ale v neposlednom rade aj svojou úctou k filozofii, ktorú som vtedy študoval spolu so slovenskou literatúrou. Aj keď priamo o filozofii nenapísal ani jeden vedecký traktát, viackrát sa jej v úvahách dotkol. A v súvislosti s mottom, ktoré som vybral pre tento článok, sa predsa len spolu so svojim učiteľom pýtam: Môže aj filozofia, naoko nezáživná, suchá a špekulatívna teória, provokovať naše snenie? Môže nám podobne ako literatúra pomáhať prekročiť hranice našej každodennosti?

Zdá sa, že áno; filozofická reflexia ako špecifický spôsob vnímania a interpretácie skutočnosti pridáva neodmysliteľnú duchovnú atmosféru azda celému dielu Jána Števčeka, dotvára jeho myšlienkový kolorit: pôsobí miestami skryte a nenápadne, miestami otvorene a priamo – predovšetkým v teoretických úvahách o literatúre, v rozhovoroch, v estetických prácach i v esejisticky ladených zamysleniach o životných situáciách človeka, o politike, morálke a demokracii, o všetkom, čo spoluurčuje aktuálny charakter ľudskej existencie. V búrlivých deväťdesiatych rokoch Jána Števčeka vzrušovala otázka demokracie nielen ako spoločenského zriadenia, lež aj ako aktuálnej kultúrnej formy života ľudí. Keď sa v súvislosti s demokraciou zaoberal vyznením myšlienok francúzskeho politika a filozofa grófa Alexisa de Tocqueville (1805 – 1859), spomínal aj Hegela, Kanta a Kuzmányho, skúmal vzájomný vzťah individualizmu a národného spoločenstva. Skúmal ho ako vzťah nesmierneho počtu samostatných ľudských bytostí, ktoré majú svoje osobné sny a chcú sa dopracovať k lepšiemu stavu sveta v spoločenstve ostatných ľudí. Otázka je: ako? Kadiaľ vedie cesta k optimálnemu stavu? A Števček cítil, že na túto otázku chce a môže odpovedať práve filozofia, „láska k múdrosti“.

Najzreteľnejšia je prítomnosť filozofie, pochopiteľne, v Števčekových prácach priamo sa dotýkajúcich estetickéj – osobitne literárnoestetickéj – problematiky, ktorá sa v nich uvádza spravidla vo viac či menej širokých kulturologických a sociologických súvislostiach. Autor tak objavuje nové, často aj

nečakané dimenzie estetického myslenia, dimenzie, ktoré sú naliehavo relevantné pre jeho vlastné literárnoteoretické a literárnohistorické (i v konečnom dôsledku a v konkrétnejšej podobe literárnokritické) prístupy k problémom a dielam v ich pestrosti a rozmanitosti. Diapazón filozofických osobností, ktoré ho zaujali, bol neobyčajne široký. Blízky mu bol rovnako francúzsky básnik existencie Albert Camus, ako aj analytický predstaviteľ tej istej myšlienkovvej línie Jean-Paul Sartre, robustný dialektik Georg Wilhelm Friedrich Hegel či génius subtilnosti Ludwig Wittgenstein.

Charakteristickým produktom Števcikovho uvažovania v týchto súradniciach bola jeho štúdia *Estetika života* (z knihy *Estetika a literatúra*) o francúzskej sociologickej estetikej metóde, ktorú v 19. storočí rozpracoval okrem Hippolyta Taina najmä u nás menej známy estetik Jean-Marie Guyau. Rozbor Guyauových teoretických prístupov bol pre Jána Števcika príležitosťou vyjadriť (viaceré) vlastné názory na vzťah estetiky a filozofie, umenia a spoločnosti, krásna a mravnosti. Objaviť a formulovať ich na pozadí širšieho spoločensko-vedného záberu. Pretože filozofia morálky sa u Števcika spájala bezprostredne s filozofiou umenia, etika s estetikou. A to všetko v bytostnom vzťahu k životnému štýlu. Preto ho tak intenzívne upútalo, že hlavnou morálnou zásadou v Guyauovom chápaní je „čo najintenzívnejší a najextenzívnejší“ spôsob života, že „individuálny život nachádza svoj zmysel v súčinnosti so širším životom rodiny, vlasti a ľudstva“ a že morálka spolu s výchovou „vytvára spoločenstvo myšlienok“.

Nie náhodou autor v ďalšej stati z tej istej knihy, ktorá vyšla v druhej polovici sedemdesiatych rokov minulého storočia, v súvislosti so systémom estetických názorov Leva Nikolajeviča Tolstého tak citlivo vyzdvihoval ich mravný a sociálny kontext. Bola to súčasť jeho tiahnutia k univerzalite, prejav tendencie pochopiť svet človeka holisticky ako celok navzájom prepojených častí. Nástojčivá požiadavka, aby umenie svojím obsahom bolo univerzálne, zarezovala azda ešte výraznejšie neskôr v Števcikových textoch z rokov deväťdesiatych. Podobne niektoré myšlienky zo štúdie o vzťahu spisovateľa Františka Švantnera a nemeckého filozofa Arthura Schopenhauera. Práve na takejto báze sa môžeme stretnúť aj s konkrétnym vymedzením vzťahu básnickej a filozofickej tvorby, filozofie a literatúry v heideggerovsky širokom zmysle. „Platí tu zistenie,“ uvažoval Števcik, „že filozofické myšlienky vo sfére umenia autentizujú sa dielom. Literárne dielo býva korektúrou neodôvodnených, hoci, logických‘ dôsledkov filozofických premís. Básnik preveruje filozofov systém z hľadiska jeho platnosti pre človeka, teda mimo logiky vlastnej, čistej‘ idey, totiž požiadaviek filozofického systému.“ Poézia tak stojí síce mimo filozofie, ale

v istom zmysle aspoň čiastočne aj nad ňou. Hoci zasa z iného pohľadu „preveruje“ a „koriguje“ závery vyplývajúce z „dôsledkov filozofických premís“, autentizuje ich. Práve táto myšlienka, jednoduchá v svojej zložitosti, stala sa, nazdávam sa, primárnym metodologickým východiskom Števcikovho projektovania obrazu súdobej (ale i staršej) slovenskej literatúry.

V tejto štúdii významne na seba dnešného čitateľa upozorňuje aj Schopenhauerova idea, ktorá tak zaujala mladého Františka Švantnera – idea sebauvedomovania človeka v toku diania. Táto idea s náznakom bergsonovského ladenia sa zjavuje v rozličných modifikáciách – a vyjadrená s rôznou intenzitou – aj v neskorších esejistických prácach Jána Števcika. V jednej zo svojich analýz hovorí o umeleckom svete prózy Mila Urbana ako o „niekoľkých sústredných kruhoch s jednou osou“. Pripomína to čiastočne teóriu švajčiarskeho literárneho vedca Maxa Wehrliho o pyramídovej výstavbe literárneho diela (známu u nás zo slovenského prekladu jeho *Základov modernej teórie literatúry*, ktorý vyšiel roku 1965), ibaže prenesenú do slovenského literárneho prostredia: „Je to predstava tvrdosti zákonov života v uzavretom rázovitom svete dediny, predstava sociálneho sveta, jeho krívd a hrozieb, nazeraná cez tieto zákony, a najširší kruh – predstava života ako celku, ktorý je pominuteľný i nepominuteľný súčasne, podľa toho, z akého hľadiska naň pozeráme.“ Opäť a opäť narážame na celostný, holistický pohľad na systém v duchu Aristotelovho presvedčenia, že celok je viac než len súhrn jeho častí.

Sebauvedomenie človeka v premenách času, v kruhu predstáv života ako nedeliteľného celku, postavenie jednotlivca v dejinných súvislostiach, v zložitých dimenziách života a umierania, sa viacerými spôsobmi exponovalo aj v *Literárnych rozhovoroch* Jána Števcika so Stanislavom Šmatlákom (vyšli knižne začiatkom osemdesiatych rokov), najmä v „trochu nostalgickom“ rozhovore o „dvojitom dne života“, v ktorom sa stretávame s myšlienkou, podľa môjho názoru vo viacerých smeroch kľúčovou, že „ľudský život sa zrejme pohybuje medzi stavom rezignácie a aktivity“. Aktívny vzťah k životu dostáva u Števcika jednoznačne prednosť. Na inom mieste, v *Sliačskych meditáciách* (1994), argumentuje v jeho prospech pomocou výroku antického filozofa, ktorý „hovorí, že je potrebné dôsledne naplniť rytmus diania, a zostať kdesi v ústraní, ba v úkryte, aby nás nezasiahol čas, je hriech; človek má byť umiestnený do platného rytmu života“. Števcik sa do nijakého úkrytu nikdy nesťahoval. Dokonca ani vtedy nie, keď ho k tomu zdanlivo tlačili objektívne okolnosti, napríklad komplikovaný zdravotný stav. Na jeho osobnosti imponuje otvorenosť, priamy ťah myšlienok smerujúcich k vyriešeniu sporu, pokus o zmysluplnú odpoveď na čokoľvek, čo súvisí s kultúrou v širokom zmysle slova, osobitne

však s jeho milovanou literatúrou. Múdrost filozofie sa práve v takýchto prípadoch stretávala s krásou umenia.

Hľadanie tak často spochybňovaných hraníc medzi aktivitou a rezignáciou ľudského individua, hľadanie zmyslu ľudskej spolupatričnosti, kultúrneho súručenstva, v ktorom sa zákonite, hoci väčšinou bez vlastného pričinenia, ocitajú „družbovia smrti, žijúci v dočasnom spoločenstve, ľudia“, bolo aj jednou z dôležitých tém Števkovej *Fenomenológie infarktu*, ktorá je takmer celá venovaná najmä fenoménu smrti a umierania, no aj anxiózite a strachu vôbec. V súvislosti s fenomenologickým obrazom strachu sa autor odvolával na Hegelov obraz vzťahu pána a raba („Herr und Knecht“), a hoci to explicitne nikde neformuloval, cítime, že mu išlo – ostatne rovnako ako Hegelovi – o „vyhmatanie“ línie, po ktorej sa človek dostáva k sebauvedomeniu a následne k sebauvedomaniu, sebauskutočňovaniu. „Strach a hlboká úzkosť sú nepochybne momentálne duševné stavy, ale sú stavom takzvanej ontickej hodnoty, poukazujúcej na takzvané čisté bytie?“ pýta sa autor, aby zakrátko svoju otázku modifikoval: „Skutočným problémom je napokon čosi iné, otázka, či stojí za to žiť, respektíve pokúšať sa žiť.“ Hlbokú emocionalitu týchto slov podčiarkuje skutočnosť, že texty v posledných rokoch života písal tento spisovateľ, mysliteľ a estét už v tieni nadchádzajúcej smrti, o ktorej blízkosti vedel, prežíval ju a hľadal odpovede na to, ako sa s ňou vyrovnáť.

Príznačné je, že Ján Števek sa vo *Fenomenológii infarktu* letmo dotkol aj filozofických súradníc problému samovraždy, citujúc známu vetu Alberta Camusa z *Mýtu o Sifyzovi*, že jediným vážnym filozofickým problémom je samovražda. Pozitívne osvetľovanie existencie však v jeho úvahách zreteľne prevažuje. Hraničná situácia, v ktorej sa ocitáva ľudská existencia počas vážnej choroby, pripomína okrem Camusa aj iného existencialistického mysliteľa – Karla Jaspersa. Ján Števek podobne ako nemecký filozof sa usiluje zorientovať v ťažko dostupných a takmer nezrozumiteľných šifrách existencie a empiricky odlíšiť reálny a transcendentný predmet. To však nemôže urobiť priamo, ale iba prostredníctvom existenciálnych koreňov absolútnej predmetnosti, teda osvetľovaním vlastných hraničných situácií. Prežívanie hraničnej situácie preňho jednoznačne znamená smerovanie od možnej existencie k aktuálnej existencii. A práve v tomto prežívaní sa hľadajúcemu prihovára transcendencia ukrytá v šifrách, ktoré nie sú identické s javmi tohto sveta, ktoré ukrývajú tajomstvo skutočného života. „Je isté,“ čítame v sugestívnej úvahe o horách zo *Sliačskych meditácií* (1994), „že nemôžeme bezpečne žiť, aby sme si nepomysleli, že nás čosi presahuje. Tak to stvoriteľ tohto sveta chcel, aby bola šírka i výška, tá prvá aby nás oslobodzovala svojou nekonečnosťou, tá druhá aby

človeku pririekla nádej existencie.“ Táto „nádej existencie“ je svetlo, ktoré vidíme a ktorého prítomnosť cítime na vzdialenom konci Števkových zamyslení. Práve ona sa mi vždy javila ako signifikantný prvok myslenia Jána Števčeka.

„Čo je však skutočný život?“ pýtal sa náš autor v jednej zo svojich „sliačskych“ meditácií na stránkach toho istého diela. „Pochybnosti o realite hmotného sveta sú z určitého stanoviska oprávnené, ak môžete ľahko, hoci aj nakrátko opustiť údolie smrti. Možno je to tak, že skutočnosť sveta je garantovaná len prítomnosťou iných ľudí, ktorí vás už len svojou existenciou presvedčujú, že to, čo žijete, je spoločný údel, o ktorom neslobodno pochybovať. Existencia je potom len funkčným vzťahom bytia všetkých ako bytia spoločného.“ A svoje uvažovanie autor doplnil otázkou: „Alebo je to tak, ako to svojho času chceli existencialisti, že človek svoje bytie precíti len vyčlenením z celku?“ A sám si – opäť s pocitom potreby celostného videnia skutočnosti – odpovedá: „Ide pravdepodobne o dve stránky toho istého: vedomie bytia ako funkčný vzťah k iným, existencia ako osamotenie vedomia.“

Nezastupiteľnému významu funkčného vzťahu k iným ľudským bytostiam prítakáva v Števkovej *Fenomenológii infarktu* aj sám Hegel, podľa ktorého „je ontické, to jest v súlade s bytím, nie individuálne, ja, pretože toto môže byť z rozličných dôvodov len, nešťastné, ale, ja, ktoré sa môže stať, my, práve tak ako, my' je platné len prostredníctvom, ja“.

Priestor drobných úvahových črt, krátkych esejistických zamyslení, pochopiteľne, nedovoľoval autorovi zaoberať sa všetkými odtieňmi existencialistického chápania ľudskej situácie vo svete. V prístupoch k načrtnutým témam boli napokon aj medzi existencialistami niekedy značné rozdiely. Čo však Jánovi Števkovi podobne ako väčšine existencialistov nevyhnutne vyplývalo z vnemu hraničnej situácie, bolo poznanie, že nestálosť vecí okolo nás, premenlivosť nášho pobytu vo svete, tápanie stroskotanej existencie, všetky tie „šifry transcencie“, ako ich nazýva Karl Jaspers, sa pokúša prečítať umenie, najmä umenie, ba možno jedine umenie. Kruh sa uzatvára: umenie dešifruje život rovnako pôsobivo a potrebné ako život naplňa umenie.

Považujem za nepochybné, že vo viacerých okamihoch tvorivého pôsobenia sa Števek intenzívne (aj keď nie vždy explicitne) venoval filozofickým aspektom literatúry. Napríklad v súvislosti s dielom Mila Urbana, v ktorom nachádzal výrazné prvky „energistickej, vitalistickej filozofie“, takej rozšírenej v celej medzivojnovnej literatúre nielen v próze, lež aj v poézii. Aj tu nakoniec preráža do popredia otázka ľudskej existencie reflektovaná v rovine umenia: „Hodnotné umelecké dielo je v sebe uzavretý celok so svojiskými estetickými zákonmi. Jedno z podstatných kritérií, ktorým vedome alebo aj nevedome

posudzujeme literárne diela, je práve táto umelecká uzavretosť, táto schopnosť umelca vytvoriť umelecký svet, v ktorom sa ostro odráža autorovo videnie sveta a cez neho i problematika ľudskej existencie.“ Števček nikdy nehľadal špekulatívne, intelektuálne (alebo pseudointelektuálne) pozadie spisovateľovej tvorby, nerozhutoval rozumársky o jeho abstraktnej podobe, ale všimol si najmä jej podliehanie zákonom života, v danom prípade zákonitostiam viazaným na „skúsenosť a na mravné základy a hodnoty sedliackeho oravského života“.

Uzemňoval filozofiu, hľadal miesta, kde je východiskom literatúry, no zároveň miesta, kde literatúra filozofiu prekračuje.

Estetika života je vlastnou sestrou zmysluplnej existencie. Svet básnenia nemožno ničím nahradiť, včleňuje sa do filozofie ako jej organon, má však v sebe niečo, čím smeruje nad filozofiu, najmä nad prízemnú „filozofiu“, ktorá sa stala slúžkou našej každodennosti. „Filozofia,“ trpkó konštatoval Ján Števček v *Sliačskych meditáciách*, keď sa v známych kúpeľoch liečil z problémov s chorým srdcom, „sa degraduje, ale dá sa povedať, že by náš vek bol o to filozofickejší? (...) Príliš veľa vedomého je v našej životnej praxi, ktorá sa v dôsledku toho automaticky banalizuje.“ Naše každodenné žitie sa utápa v povrchnom praktizme. Trápilo ho, že naša životná prax sa „banalizuje“, stáva sa hrubo konvenčnou, zabehnutou a bezpríznačnou. Stáva sa takou najmä vtedy, keď hľadá svoje ciele mimo autentických ľudských hodnôt, napríklad keď podlieha náladám a vášňam súvisiacim so zápasom o mocenské pozície v spoločnosti, ktoré kladie nad ostatné hodnoty života človeka.

Istá „banalizácia“ životnej praxe je nepochybne citeľná aj v našej dnešnej spoločenskej situácii, stigmatizovanej horúčkovitou túžbou po získaní mocenských výhod. To všetko neraz pod falošnou egidou hľadania „demokracie“, ktorú si každý vykladá podľa svojich potrieb. Neobyčajne inšpirujúcou je skutočnosť, že problém demokracie mal u Števčeka – menovite v jeho knihe *V pasci* (s príznačným podtitulom *Politické úvahy*) z roku 1995 – rozmer nielen politický, ale aj filozofický, a predovšetkým mravný, siahajúci až na samé dno sociálnych situácií. Podľa Števčeka je mimoriadne dôležité „pochopiť sociálny svet ľudí ako pole etických činov“, ktoré sa uskutočňujú v konkrétnom priestore a čase, pričom priestor preňho znamená „sociálne prostredie v danom stave jeho štruktúry, čas sú dejiny, ktoré spoločnosť podstatne modifikujú“. Hodnota Števčekových meditácií tak zreteľne vyznieva aj v tom, že sa pokúša predstaviť konkrétneho človeka, nežijúceho ani v čase celkom diskontinuitnom, ani v čírej večnosti, ale v takej reálnej prítomnosti, ktorá v sebe spôsobom priam zázračným sústreďuje všetko trvanie. Lebo len dejinnosť v sebe skrýva prítomnosť večného.

Praktická etika spojená s presvedčením o potrebe mravného sebazdokonaľovania a mravnej sebaistoty každého jedinca je logickým vyústením Števčekových filozofických reflexií – a jeho úvahy o mravných úskaliach politických aktivít nevisia ani zďaleka vo vzduchu, ale majú pevné a poctivo vybudované základy z filozofického poznania. Nie sú moralizovaním, lež overenou skúsenosťou. A majú nadčasovú platnosť. Spája sa v nich cit pre krásu s otvorenosťou pre inú existenciu, schopnosť komunikovať s úsilím orientovať sa vo svete. Estetika, filozofia a etika sú pre Jána Števčeka vždy aktuálnym zázemím kvalitnej literatúry viažucej sa k túžbe poznať jednotlivca nielen v jeho konfliktoch, utrpení a bezmocnosti voči tragickým okolnostiam života, ale najmä v jeho pripravenosti analyzovať vnútorné sféry svojej existencie.

Mal som to šťastie, že môj učiteľ a priateľ Janko Števček ma k takým analýzám niekoľkokrát priviedol vo vzájomných rozhovoroch. Na jeden z posledných nikdy nezabudnem: sedeli sme sami dvaja v chladnom nevľúdnom priestore chodby v úradnej budove, ktorú sme náhodou súčasne navštívili, a krátili sme si čas čakaním rozhovorom o umení, filozofii, hudbe a smrti, o zdanlivo odlišných a navzájom iba sprostredkovane súvisiacich fenoménoch, ktoré sa však dotýkajú prekvapujúco rovnakých alebo podobných prvkov tajomstva a tajomna ľudského bytia.

V tom dávnom rozhovore možno po prvý raz (aspoň pre mňa osobne) zarezonovala zreteľná, hoci trochu provokujúca myšlienka môjho priateľa: Ak je kniha mlčiacim symbolom hlasných vecí, hudba je vyslovením nevysloviteľného. To, čo filozofia reflektuje rozumom, hudba vníma citom, no iba smrť je konečnou a nevyhnutnou odpoveďou na otázky večnosti i odpoveďou na to, akú stopu človek zanechal medzi ľuďmi. Odpoveďou, alebo novou otázkou? spýtal som sa. Preto odpoveďou, lebo ani svojím rozumom, ani svojím citom nedokážeme ísť za ňu, lebo nevieme a nemôžeme vedieť práve to, či je otázkou, alebo odpoveďou, môžeme ju len viac či menej dôstojne prijať, odvetil profesor Ján Števček.

A odpoveď z tej druhej strany jedného nevľúdneho dňa predčasnej jesene prišla, ako vždy prekvapujúca, hoci taká samozrejماً... Prišla pred štvrtoročím.